

MASOWE DEPORTACJE JAKO ELEMENT POLITYKI STALINOWSKIEJ

Jednym z kierunków działalności Ośrodka Badań, Informacji i Upowszechniania „Memoriał” w Moskwie jest badanie represji politycznych w Związku Radzieckim i dokumentowanie losów osób represjonowanych. Deportacje były jednym z rodzajów sowieckich represji politycznych. Niniejszy artykuł poświęcony jest przeglądowi (w wielkim skrócie) deportacji ludności, dokonanych w ZSRS w latach trzydziestych, czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. Przymusowe przesiedlenia w ZSRS miały miejsce również wcześniej, w latach dwudziestych, ale postać, którą obecnie określamy mianem deportacji, uzyskały dopiero na początku następnego dziesięciolecia, w trakcie wielkiej operacji wysiedlania tak zwanych kułaków.

Pojęcia deportacji używamy tutaj w znaczeniu węższym niż pojęcie przymusowego przesiedlenia. W akcjach przymusowego przesiedlenia realizowanych przez państwo rozróżniamy przymus bezpośredni i przymus sytuacyjny, kiedy przy zachowaniu pozorów swobodnego wyboru ludzie są stawiani w sytuacji zmuszającej ich do wyrażenia formalnej zgody na „dobrowolne” przesiedlenie. Pojęcie deportacji rozumianej jako jeden z rodzajów sowieckich masowych represji politycznych definiujemy jako przymusowe przesiedlenie o następujących cechach:

- 1) masowość, oznaczająca, że przesiedlana jest od razu wielka grupa ludzi, a nie pojedyncze osoby lub rodziny;
- 2) zespołowość procedury orzekania o przesiedleniu, oparta na zastosowaniu kryterium przynależności do określonej grupy społecznej, narodowościowej lub wyznaniowej – zamiast indywidualnego przewodu w sprawie każdej osoby;
- 3) zastosowanie przymusu bezpośredniego z użyciem państwowego aparatu przemocy (resortów siłowych, przede wszystkim NKWD);
- 4) ograniczenie wolności osób wysiedlonych – osadzenie ich na tak zwanym osiedleniu specjalnym, czyli poddanie zakazowi opuszczania miejscowości lub rejonów, w których zostali osadzeni, przy pozostawieniu im prawa względnie wolnego przemieszczania się w obrębie tych miejscowości. Ograniczenie wolności mogło polegać na osadzeniu zesłańców w tak zwanych trudposiołkach i specposiołkach, czyli odizolowanych od miejscowej ludności osiedlach specjalnych NKWD, lub na umieszczeniu zesłańców wśród wolnej ludności miejscowej, ale pod nadzorem lokalnych komendantur NKWD MWD, z obowiązkiem regularnego meldowania się w tych organach.

Powyższa definicja została przez nas przyjęta, po pierwsze, ze względu na strukturę sowieckich źródeł archiwalnych i, po drugie, ze względu na obowiązującą rosyjską ustawę „O rehabilitacji ofiar represji politycznych”, w której opisane są poszczególne rodzaje represji, w tym przymusowe przesiedlenia z zastosowaniem ograniczenia wolności w miejscach osadzenia zesłańców.

Zgodnie z przyjętą przez nas powyższą definicją nie uważamy za deportację wywiezienia do obozów GUŁagu osób, które zostały aresztowane i skazane na karę pozbawienia wolności, nawet jeżeli zostało to dokonane w ramach masowej akcji – bowiem represja została orzeczona w trybie procedury indywidualnej, a nie grupowej i polegała na pozbawieniu wolności, a nie jej ograniczeniu. Również internowania obywateli różnych państw w strefie przyfrontowej w latach 1944–1945 (w tym obywatele polskich, wśród których największą grupę stanowili członkowie Armii Krajowej oraz innych ugrupowań podziemnych) i osadzenia ich bez wyroków w obozach jenieckich w głębi ZSRS nie zaliczamy do deportacji, bowiem represja polegała nie na ograniczeniu, a na pozbawieniu wolności. I przykład innego rodzaju – wymuszonych (w istocie rzeczy) przesiedleń mieszkańców gór na równiny, zrealizowanych w ZSRS w latach dwudziestych i trzydziestych na Kaukazie i w Azji Środkowej, nie uważamy za deportacje, bowiem zachowane zostały wtedy pozory „dobrowolności” i nie zastosowano środków ograniczenia wolności (formalnego zakazu opuszczania miejsc nowego osiedlenia).

Ciężar gatunkowy tak zdefiniowanej deportacji w porównaniu z innymi rodzajami represji zobrazować można na przykładzie sowieckich represji politycznych wobec obywateli polskich w okresie od 17 września 1939 r. do 22 czerwca 1941 r. na zagarniętych przez ZSRS terenach II Rzeczypospolitej:

Tabela nr 1. Sowieckie represje polityczne 1939–1941 wobec obywateli polskich na zagarniętych terenach II RP

Rodzaj represji	Początek operacji	Represjonowanych (tys. osób)	W tym ofiary śmiertelne przed amnestią z 12.08.1941	
			Rozstrzelani	Zmarli
Jeńcy wojenni (stan z 1.12.39) + internowani z Litwy i Łotwy	17.09.39 + lato 1940	40 + 5	14,6	2,3
Aresztowania (w trybie indywidualnym)	17.09.1939-22.06.1941	108-112	18,5	7,1 (?)
Deportacje (w sumie 309-333 tys.), w tym:				
*specpieriesieleńcy-osadnicy	10.02.1940	141		12,2
*rodziny osób represjonowanych	13.04.1940	61		1,5 (?)
*specpieriesieleńcy-bieżeńcy	29.06.1940	76-79		2,2
*ssylnoposieleńcy	maj-czerwiec 1941	31-52		(?)
Ogółem		462-490	33,1	25,3+(?)

Źródło: Opracowanie własne w oparciu o: *Депортации народов СССР (1930-е–1950-е годы)*. Ч. 1 /Сост. О. Л. Милова. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1992.

Pierwsza pozycja przytoczona w tabeli nr 1 wymaga wyjaśnienia, bowiem generalnie jeńców wojennych nie zalicza się do kategorii osób poddanych prześladowaniom politycznym (pod warunkiem, że są zwalniani z niewoli w niedługim czasie po zakończeniu działań wojennych). Jednak w przypadku żołnierzy Wojska Polskiego z kampanii wrześniowej przetrzymywanie ich w obozach jenieckich NKWD w latach 1939–1941 było bezprawne wobec braku formalnego stanu wojny między Polską a ZSRS oraz wobec faktu, że w przytłaczającej większości nie brali oni udziału w walkach z Armią Czerwoną. W istocie rzeczy osadzono ich w obozach nie jako kombatantów, lecz jako nosicieli państwowości polskiej, czyli powód uwięzienia był polityczny. Dotyczy to również tych żołnierzy Wojska Polskiego, których we wrześniu 1939 r. po przekroczeniu granicy z Litwą oraz Łotwą internowały władze tych państw, a do obozów NKWD zabrano latem 1940 r. po aneksji krajów bałtyckich przez ZSRS.

Jak widać w tabeli nr 1, w latach 1939–1941 władze ZSRS represjonowały z powodów politycznych bez mała pół miliona obywateli polskich, aż dwie trzecie których stało się ofiarami tylko jednego rodzaju represji, mianowicie deportacji.

Po tym przykładzie, dotyczącym represji tylko wobec obywateli polskich, wróćmy do ogólnego przeglądu deportacji sowieckich, bez względu na narodowość deportowanych i ich obywatelstwo (od razu należy stwierdzić, że zdecydowaną większość stanowili obywatele ZSRS). Dla przeglądu deportacji sowieckich duże znaczenie ma systematyzacja według celów, dla których władze ZSRS podejmowały poszczególne operacje, i kryteriów wyznaczania grup ludności, podlegających wywózkom.

DEPORTACJE SOWIECKIE – CELE I KRYTERIA

- 1. Deportacje wg kryteriów społecznych (klasowych) w celu usunięcia z określonego terenu grup ludności, mogących stawić opór kolektywizacji (sowietywizacji). Zastraszenie pozostałej ludności i zmuszenie jej do uległości.*
- 2. Deportacje prewencyjne – w przewidywaniu działań wojennych usuwanie ze strefy nadgranicznej potencjalnie nielojalnych grup ludności (z zastosowaniem kryterium społecznego lub etnicznego).*
- 3. Totalna deportacja prewencyjna w celu zapobieżenia jakoby przygotowanym przez całą grupę etniczną dywersjom i współdziałaniu podczas wojny z nieprzyjacielem (kryterium etniczne).*
- 4. Totalne deportacje odwetowe – w celu ukarania grup etnicznych, które jakoby w całości dopuściły się kolaboracji z okupantem.*
- 5. Deportacje pacyfikacyjne – jako środek walki z partyzantką antysowiecką (wysiedlanie rodzin uczestników ruchu oporu).*
- 6. Deportacje grup wyznaniowych (uznanych za niezależne i potencjalnie nielojalne).*
- 7. Zapewnienie siły roboczej dla odległych terenów słabo zaludnionych i dla gałęzi gospodarki cierpiących na brak rąk do pracy.*

Mimo znacznego zawężenia pojęcia deportacji w definicji, przyjętej na początku tekstu, nie sposób wyliczyć w krótkim artykule wszystkich akcji deportacyjnych, które miały miejsce w Związku Sowieckim od 1930 r. Dlatego najpierw przedstawmy próbę periodyzacji tych deportacji, a potem wymieńmy ważniejsze akcje w poszczególnych okresach, z uwzględnieniem stawianych przez władze celów i stosowanych kryteriów.

Wyodrębnijmy następujące okresy sowieckich deportacji:

1. Okres lat 1930–1939 (od „kułackiej zsyłki” do początku II wojny światowej);
2. Okres od 17.09.1939 r. do 22.06.1941 r. (od inwazji ZSRS na Polskę do ataku Niemiec na ZSRS);
3. Okres od 22.06.1941 r. do 1944 r. (deportacje w głąb ZSRS po ataku Niemiec);
4. Okres lat 1944–1952 (od wyzwolenia terenów spod okupacji niemieckiej do ostatniej operacji wysiedlenia).

Okres pierwszy został zapoczątkowany przez deportację tak zwanych kułaków, czyli względnie zamożnych chłopów, którzy zostali uznani za główną przeszkodę totalnej kolektywizacji rolnictwa i wrogów władzy radzieckiej. Ogłoszono konieczność zlikwidowania kułaków jako klasy społecznej, pozbawiono ich własności i wysiedlono wraz z rodzinami z ich stron rodzinnych, przesiedlając do specjalnych osiedli – trudposiołków. Decyzja o tej deportacji (obecnie zwanej potocznie „kułacką zsyłką”) została wydana jako postanowienie Biura Politycznego KC WKP(b) z 30 stycznia 1930 r. zatytułowane „O przedsięwzięciach w celu zlikwidowania gospodarstw kułackich w rejonach totalnej kolektywizacji”. W latach 1930–1931 deportowano w ten sposób około miliona ośmiuset tysięcy obywateli ZSRS wielu narodowości, wśród których najliczniejsi byli Ukraińcy i Rosjanie. Mniej więcej jedną trzecią „rozkułaczonych” wywieziono do najodleglejszych rejonów tych samych obwodów, w których mieszkali wcześniej. Ale dwie trzecie wywieziono do zupełnie innych regionów Związku Sowieckiego, przede wszystkim na północy europejskiej części Rosji oraz na Ural, Syberię, do Kazachstanu i Azji Środkowej.

W drugiej połowie lat trzydziestych XX w. przeprowadzono kilka deportacji na mniejszą skalę w ramach „oczyszczania” terenów nadgranicznych przed spodziewaną wojną. Były to pierwsze deportacje sowieckie, w których zastosowano kryterium narodowościowe: między innymi w 1936 r. wywieziono do Kazachstanu (do obwodów karagandyńskiego, siewierokazachstańskiego, kokczetawskiego, ałma-atyńskiego i tałdy-kurgańskiego) i osadzono w trudposiołkach około 36 tys. osób narodowości polskiej i prawdopodobnie około 9 tys. osób narodowości niemieckiej z ówczesnych nadgranicznych rejonów Ukrainy (obwodu kijowskiego i winnickiego) – ze strefy granicznej, w której rozpoczęto budowę obszarów warownych.

Nadmienimy, że już wcześniej, w 1935 r. 49 tys. mieszkańców tychże rejonów nadgranicznych (w większości Polaków i Niemców) przesiedlono do wschodnich

obwodów Ukrainy (nie osadzając ich jednak na „osiedleniu specjalnym”). Operację „czyszczenia nadgranicznego” zrealizowano również na sowieckim Dalekim Wschodzie – w 1937 r. wysiedlono stamtąd do Kazachstanu i Azji Środkowej 172 tys. Koreańczyków, pozostawiając im prawo poruszania się w dosyć szerokim obrębie republik azjatyckich i nie przeprowadzając formalnej procedury osadzenia na „osiedleniu specjalnym”. Pod tym względem obie wymienione operacje nie zaliczają się do deportacji według przyjętej przez nas definicji (brakuje rygoru „ograniczenia wolności”) i dlatego nie figurują w poniższej tabeli zbiorczej, dotyczącej deportacji pierwszego okresu.

Tabela nr 2. Deportacje ludności ZSRS przed II wojną światową (od 1930 r.)

Operacja (nazwa kategorii)	Obszar wysiedlenia	Okres operacji	Deportowanych (tys. osób)
„kułacka zsyłka” operacja zasadnicza	Obszary totalnej kolektywizacji w Rosyjskiej FSRR, Ukraińskiej	1930-1931	1803
„kułacka zsyłka” uzupełnienia		1932-1935	362
specprzesiedleńcy – Polacy i Niemcy („czyszczenie nadgraniczne”)	Nadgraniczne rejony obwodu kijowskiego Ukraińskiej SRR	czerwiec-wrzesień 1936	45
powyższe i inne deportacje, ogółem		1930-1939	2290

Źródło: Opracowanie własne w oparciu o: *Депортации народов СССР (1930-е–1950-е годы)*. Ч. 1 /Сост. О. Л. Милова, Институт этнологии и антропологии РАН, Москва 1992 oraz Полян П. М. *Не по своей воле...*, ОГИ – Мемориал, Москва 2001.

W pierwszym okresie deportacjami objęto w ZSRS w sumie niemal 2,3 mln osób. W drugim okresie – od początku drugiej wojny światowej do ataku Niemiec na Związek Sowiecki – deportacje objęły tylko mieszkańców terenów zagarniętych przez ZSRS na podstawie porozumienia z III Rzeszą. W trakcie czterech akcji deportacyjnych przesiedlono w tym okresie w głąb ZSRS około 384–391 tys. osób ze strefy paktu Ribbentrop–Mołotow, w tym około 320 tys. mieszkańców wschodnich obszarów przedwojennego państwa polskiego, około 30 tys. mieszkańców Północnej Bukowiny i Besarabii oraz w sumie około 40 tys. mieszkańców krajów bałtyckich (Litwy, Łotwy i Estonii). Deportacji poddano przedstawicieli grup społecznych, stanowiących faktyczne lub potencjalne zagrożenie dla sowietyzacji zagarniętych terenów, i członków ich rodzin. Innym celem tych deportacji najprawdopodobniej było oczyszczenie przyszłej strefy frontowej z „elementów niepewnych”. Formalnie kryterium narodowościowe nie zostało zastosowane, chociaż faktycznie w poszczególnych wywózkach większość deportowanych stanowili przedstawiciele jednej z narodowości. Dane zbiorcze o deportacjach drugiego okresu przytoczone są w tabeli nr 3.

Tabela nr 3. Deportacje 17.09.1939–22.06.1941 („czyszczenie” strefy paktu Ribbentrop–Mołotow)

Operacja (nazwa kategorii)	Obszar wysiedlenia	Początek operacji	Deportowanych (tys. osób)
specpieriesieleńcy – osadnicy	Zach. obw. USRS i BSRS	10.02.1940	141
rodziny osób represjonowanych	Zach. obw. USRS i BSRS	13.04.1940	61
specpieriesieleńcy – bieżący	Zach. obw. USRS i BSRS	29.06.1940	76–79
ssylnoposieleńcy + „aresztowani” (w sumie ok. 87 tys. zostańców i ok. 19 tys. „aresztowanych”)	Zach. obw. USRS	22.05.1941	11
	Besarabia + Płn. Bukowina	12.06.1941	30
	Litewska SRS	14.06.1941	17,5
	Łotewska SRS	14.06.1941	17
	Estońska SRS	14.06.1941	10
	Zach. obw. BSRS	20.06.1941	20–24
Ogółem	„strefa paktu”	1940–1941	384–391

Źródło: Opracowanie własne w oparciu o: *Репрессии против поляков и польских граждан* / Сост. А.Э. Гурьянов, Звенья, Москва 1997 (Исторические сборники „Мемориала”. Вып. 1) oraz Пасат В.И. *Трудные страницы истории Молдовы 1940–1950-е гг.* ТЕРРА, Москва 1994.

W sumie deportowano w drugim okresie około 390 tys. ludzi. Odnotujmy, że prawie wszyscy deportowani uznani za obywateli polskich zostali zwolnieni z „osiedlenia specjalnego” w drugiej połowie 1941 r. na mocy specjalnej amnestii wydanej 12 sierpnia 1941 r.

W trzecim okresie – od ataku Niemiec do końca 1944 r. – wszystkie deportacje realizowano na podstawie kryterium narodowościowego. Pierwszą i największą z nich była deportacja Niemców – obywateli ZSRS, przede wszystkim mieszkańców Republiki Autonomicznej Niemców Powołża, których oskarżono jako naród o ukrywanie w swoim gronie hitlerowskich szpiegów i dywersantów oraz o zamiar wzniesienia powstania na zapleczu frontu. Następnie wysiedlano Niemców z innych regionów europejskiej części ZSRS. Ogółem do 1945 r. deportowano około 950 tys. Niemców – obywateli sowieckich, w tym 750 tys. osób wysiedlono do 15 października 1941 r., czyli w ciągu półtora miesiąca od rozpoczęcia wywozek. Zostali osadzeni na osiedleniu specjalnym głównie w Kazachstanie, Kraju Ałtajskim i na Syberii (w obwodach omskim i nowosybirskim), gdzie niebawem zdolnych do pracy mężczyzn w wieku od 17 do 50 lat (a wkrótce już od 15 do 55 lat) oraz kobiet w wieku od 16 do 45 lat zmobilizowano do tak zwanych kolumn roboczych NKWD, dla których szybko utarła się nieoficjalna nazwa *trudarmia* (armia pracy). *Trudarmia* łączyła w sobie znamiona organizacji wojskowej, pracy przymusowej i łagrowego rygoru. Do *trudarmii* mobilizowano nie tylko Niemców de-

portowanych, lecz również Niemców tubylców, czyli mieszkańców regionów, w których osadzono deportowanych, oraz Niemców odwołanych z armii czynnej (z frontu). W niesłychanie ciężkich warunkach musieli pracować na wyrębie lasu, budowie kolei i zakładów przemysłowych, w kopalniach i przy wydobywaniu ropy naftowej. Na początku 1944 r. *trudarmia* liczyła około 222 tys. Niemców, z których niemal połowa rekrutowała się z odwołanych czerwonoarmistów i zmobilizowanych tubylców.

Pod koniec trzeciego okresu zrealizowano jeszcze sześć deportacji według kryterium narodowościowego, w tym cztery z terenów Północnego Kaukazu: w listopadzie 1943 r. wysiedlono 69 tys. Karaczajów, pod koniec grudnia tegoż roku – 92 tys. Kałmuków (operacja „Ułusy”), pod koniec lutego 1944 r. – 393 tys. Czeczenów i 91 tys. Inguszków, w marcu 1944 r. – 38 tys. Bałkarów. Osadzono ich na zesłaniu głównie w Kazachstanie i Azji Środkowej. W 1944 r. (poczynając od 18 maja) deportowano 228 tys. Tatarów krymskich i mieszkańców Krymu niektórych innych narodowości – głównie do Uzbekistanu. Deportacje ludności z Północnego Kaukazu i Krymu miały charakter odwetowy – wymienione narody w całości oskarżono o zdradę Związku Radzieckiego, kolaborację z Niemcami podczas okupacji hitlerowskiej i udział po stronie niemieckiej w walkach z Armią Czerwoną.

Natomiast ostatnia deportacja z trzeciego okresu – wysiedlenie w listopadzie 1944 r. 95 tys. Turków – Meschetyńców, Kurdów i Chemszyłów z Gruzji – miała, podobnie jak i deportacja Niemców, charakter prewencyjny – prawdopodobnie chodziło o „oczyszczenie” terenów nad granicą z Turcją, być może w związku z jakimiś planami wojennymi.

Dane zbiorcze o deportacjach trzeciego okresu przedstawione są w tabeli nr 4.

Tabela nr 4. Deportacje czasu wojny od 22.06.1941 do końca 1944 r.

Operacja (nazwa kategorii)	Obszar wysiedlenia	Początek operacji	Deportowanych (tys. osób)
specposieleńcy – Niemcy	ASRS Niemców Powołża i inne regiony	1941-1944	950
specposieleńcy – Karaczajowie	Karaczajski obwód autonomiczny	06.11.1943	69 + 3
specposieleńcy – Kałmucy	Kałmucka ASRS	27.12.1943	93 + 8
specposieleńcy – Czeczeńcy i Inguszkowie	Czeczeńsko-Inguska ASRS	23.02.1944	393 + 91
specposieleńcy – Bałkarzy	Kabardyno-Bałkarska ASRS	08.03.1944	38
Tatarzy krymscy z Krymu i innych regionów oraz Grecy, Bułgarzy, Ormianie i inni	Krymska ASRS (oraz Krasnodarski Kraj i obwód rostowski)	18.05.1944	228
Turcy – Meschetyńcy, Kurdowie, Chemszyłowcy	Gruzińska SRS	15.11.1944	95
Ogółem			1968

Źródło: *Депортации народов СССР (1930-е–1950-е годы)*. Ч. 1 / Сост. О. Л. Милова. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1992; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, „Prace historyczne”, Wrocław 1993, Полян П. М. *Не по своей воле...* Москва: ОГИ – Мемориал, 2001.

Po raz pierwszy w historii sowieckich deportacji wszystkie deportacje okresu trzeciego miały charakter totalny – wysiedleniu podlegały wszystkie osoby danej narodowości, zamieszkujące określone tereny. Ogółem deportowano w tym okresie prawie 2 mln ludzi.

Między okresem trzecim a czwartym nie da się przeprowadzić dokładnej granicy czasowej, bowiem pierwsze deportacje zaliczone w niniejszym artykule do okresu czwartego rozpoczęły się wcześniej niż najpóźniejsze deportacje z okresu trzeciego. Czwarty okres wedle przyjętej periodyzacji rozpoczęły deportację przedsięwzięte jako jeden z instrumentów zwalczania niepodległościowego antysowieckiego zbrojnego ruchu oporu na Ukrainie i w krajach bałtyckich, głównie na Litwie. Od kwietnia 1944 r. do 1952 r. deportowano z Ukrainy, głównie z jej zachodnich obwodów, od 170 do 183 tys. członków rodzin osób należących do OUN i UPA. Największa z tych deportacji miała miejsce w październiku 1947 r., kiedy wywieziono 62 tys. osób. Wkrótce podobną akcją zrealizowano na Litwie, skąd 22 maja 1948 r. deportowano ponad 49 tys. członków rodzin uczestników ruchu oporu (operacja o kryptonimie „Wiesna”). W sumie z wcześniejszymi wywózkami na znacznie mniejszą skalę w latach 1945–1948 deportowano z Litwy ponad 50 tys. członków rodzin uczestników podziemia.

Pod koniec marca 1949 r. deportowano z krajów bałtyckich łącznie 94 tys. osób – „burżuazyjnych nacjonalistów” z rodzinami (były to głównie rodziny zamożnych chłopów wiejskich, opierających się forsownej kolektywizacji rolnictwa) – około 32 tys. z Litwy, 42 tys. z Łotwy i 20 tys. z Estonii. Operacja nosiła kryptonim „Priboj”. A w lipcu 1949 r. podobną kategorię ludzi – około 36 tys. osób – deportowano z Mołdawii (operacja „Jug”).

W czerwcu 1949 r. deportowano Greków – mieszkańców czarnomorskiego wybrzeża Rosyjskiej FSRS i Ukraińskiej SRS oraz Gruzińskiej SRS i Azerbajdżańskiej SRS. W decyzji KC WKP(b) jako uzasadnienie ich deportacji wpisano konieczność oczyszczenia wybrzeża oraz Gruzji i Azerbajdżanu z „elementów politycznie niepewnych”. Przedłużeniem tej akcji latem 1949 r. stało się wysiedlenie Turków i dasznaków (osób oskarżonych o przynależność do ormiańskiej partii Dasznakcutiun). W sumie latem 1949 r. deportowano do południowego Kazachstanu około 58 tys. ludzi. Pierwsza część danych zbiorczych o deportacjach czwartego okresu przytoczona jest w tabeli nr 5.

Tabela nr 5. Deportacje z ziem wyzwolonych spod okupacji niemieckiej i deportacje powojenne (1944–1952), cz. 1.

Operacja (nazwa kategorii)	Obszar wysiedlenia	Początek operacji	Deportowanych (tys. osób)
rodziny członków OUN i UPA	Zachodnie obwody USRS	1944–52	170–183
operacja „Wiesna” (rodziny uczestników podziemia + kułacy)	Litewska SRS	22.05.48	49
operacja „Priboj” (rodziny „burżuazyjnych nacjonalistów” + kułacy)	Litewska SRS	25.03.49	32
	Łotewska SRS		42
	Estońska SRS		20
operacja „Jug” (rodziny kułaków i in.)	Mołdawska SRS	06.07.1949	36
Grecy (oraz Turcy i dasznacy) z wybrzeża czarno-morskiego i Zakaukazia	Południowe tereny RFSRS i Ukraińska SRS oraz Gruzińska SRS, Azerbejdżańska SRS i Armeńska SRS	Lato 1949	58

Źródło: *Депортации народов СССР (1930-е–1950-е годы)*. Ч. 1 / Сост. О. Л.Милова. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1992, Пасат В. И. *Трудные страницы истории Молдовы 1940–1950-е гг.* Москва: ТЕППА, 1994, S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski. *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, „Prace historyczne”, Wrocław 1993, Полян П. М. *Не по своей воле...* Москва: ОГИ –Мемориал, 2001.

W czwartym okresie przeprowadzono również cały szereg innych deportacji, wśród których wymieńmy przykładowo akcję zrealizowaną według kryterium wyznaniowego: w kwietniu 1951 r. z republik bałtyckich, zachodnich obwodów Ukrainy i Białorusi oraz z Mołdawii wysiedlono na Syberię (do obwodów irkuckiego i tomskiego) około 6,5 tys. członków ruchu chrześcijańskiego Świadkowie Jehowy (operacja „Siewier”).

W tymże kwietniu 1951 r. z Litewskiej SRS oraz z zachodnich obwodów Białoruskiej SRS i Ukraińskiej SRS do obwodu irkuckiego na Syberii deportowano wraz z rodzinami byłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie („andersowców”), którzy po wojnie zdecydowali się wrócić do miejsc zamieszkania na przedwojennych Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (w sumie około 4,5 tys. osób).

Tabela nr 6. Deportacje z ziem wyzwolonych spod okupacji niemieckiej i deportacje powojenne (1944–1952),
cz. 2. – „strefa paktu”

Operacja (nazwa kategorii)	Obszar wysiedlenia	Początek operacji	Deportowanych (tys. osób)
operacja „Siewier” (Świadkowie Jehowy z rodzinami)	Mołdawska SRS, zach. obw. Ukraińskiej SRS i Białoruskiej SRS, republiki nadbałtyckie	kwiecień 1951	6,5–9
„andersowcy” z rodzinami	Litewska SRS, zach. obw. Białoruskiej SRS i Ukraińskiej SRS	kwiecień 1951	4,5
„rozkułaczeni” (zamożni chłopci z rodzinami, opierający się kolektywizacji)	rep. nadbałtyckie	jesień 1951	17
	Mołdawska SRS		10
	zach. obw. Ukraińskiej SRS i Białoruskiej SRS		5,5
„rozkułaczeni”	zach. obw. Białoruskiej SRS	18.04.1952	6
Czwarty okres (1944–1952), ogółem (cz. 1 i 2)			460–476

Źródło: Полян П.М. Не по своей воле... Москва: ОГИ–Мемориал, 2001, Депортации народов СССР (1930-е–1950-е годы). Ч. 1 / Сост. О. Л. Милова. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1992, Пасат В. И. Трудные страницы истории Молдовы 1940–1950-е гг. Москва: ТЕРРА, 1994.

Liczbę osób deportowanych w czwartym okresie (w operacjach zarówno wymienionych powyżej, jak i niewymienionych) oszacować można na około 460–476 tys.

Ogółem w latach 1930–1950 deportowano w ZSRS ponad 5 mln ludzi (5,102–5,125 mln). Stwierdzamy, że deportacje – to bardzo istotna część składowa sowieckiej praktyki terroru politycznego, który był stosowany nie tylko w celu niepodzielnego sprawowania władzy i utrzymania systemu totalitarnego, ale również jako rutynowy i jeden z nieodzownych środków stalinowskiej skokowej modernizacji całej gospodarki z przemysłem ciężkim, mającym zapewnić potęgę militarną. Gospodarka z takim przemysłem wtedy rzeczywiście powstała, ale kosztem głębokiego upadku rolnictwa i głodowej śmierci milionów chłopów. Konsekwencją deportacji ludności i kolektywizacji rolnictwa stała się jego trwała degradacja – czy odwracalna? Oto pytanie aktualne dla współczesnej Rosji. Inny aktualny skutek sowieckich deportacji – to trwające do dziś konflikty narodowościowe, które początkowo objawiły się w ZSRS w okresie postalinowskim, gdy w wyniku tzw. rehabilitacji narodów represjonowanych pozwolono im (ale nie wszystkim!) na powrót do dawnych miejsc zamieszkania.